

Mr. sc. Sifet Kukuruz

Ministarstvo za odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo /

The Ministry of Education, Sarajevo Canton

sifetkukuruz@yahoo.com

UDK 341.24:342.4(497.6)

Pregledni naučni rad

**DAYTONSKI SPORAZUM I DAYTONSKI USTAV
KAO OSNOVA ZA BOSANSKI SPORAZUM I BOSANSKI USTAV**

**DAYTON PEACE AGREEMENT AND DAYTON CONSTITUTION
AS THE BASIS FOR THE BOSNIAN AGREEMENT AND THE
BOSNIAN CONSTITUTION**

Sažetak

U kontekstu političke filozofije liberalizma autor analizira postojanje pretpostavki da se država BiH, na osnovi Ustava iz 1995. godine, legitimira kao ustavna, demokratska i pravna država. Analizom funkcionisanja države BiH na osnovi Ustava iz 1995. godine, kao i uslova i okolnosti pod kojima je zaključen Daytonski mirovni sporazum, autor zaključuje da ne postoje elementarne pretpostavke da bi se država BiH mogla legitimirati kao ustavna, demokratska i pravna država, odnosno država u kojoj se ostvaruje načelo vladavina prava. Naglašava se da država BiH nije izraz slobodno izražene volje građana i naroda BiH, kao i da Daytonski ustav nije potvrda postojanja društvenog konsezusa naroda i građana BiH. Daytonski ustav po mišljenju autora može predstavljati samo privremeno i prelazno rješenje, a nikako trajnu osnovu za funkcionisanje države BiH. U tom smislu, nužna je ustavna revizija koja bi podrazumijevala donošenje potpuno novog ustava BiH ili temeljitu reformu postojećeg, tzv. Daytonskog ustava. Daytonski sporazum i Daytonski ustav se razumijevaju samo kao osnova za izgradnju „bosanskog sporazuma“ i „bosanskog Ustava“, a nikako kao trajno rješenje.

Ključne riječi: *Ustav Bosne i Hercegovine, ustavna država, liberalizam, demokracija, vladavina prava, društveni konsenzus, konstitutivni narodi, građanin.*

Summary

In the context of the political philosophy of liberalism, the author analyzes the existence of assumptions that the state of Bosnia and Herzegovina legitimizes itself as a constitutional, democratic and legal state on the basis of the 1995 Constitution. Analyzing the functioning of the state of BiH on the basis of the Constitution from 1995, as well as the conditions and circumstances under which the Dayton Peace Agreement was concluded, the author concludes that there are no elementary

assumptions that the state of BiH could be legitimized as a constitutional, democratic and legal state, that is, a state in which implements the principle of the rule of law. It is emphasized that the state of BiH is not an expression of the freely expressed will of the citizens and the people of BiH, as well as that the Dayton Constitution is not a confirmation of the existence of a social consensus of the people and citizens of BiH. In the author's opinion, the Dayton constitution can only represent a temporary and transitional solution, and by no means a permanent basis for the functioning of the state of BiH. In this sense, a constitutional revision is necessary, which would entail the adoption of a completely new constitution of BiH or a thorough reform of the existing one, the so-called of the Dayton Constitution. The Dayton Agreement and the Dayton Constitution are understood only as a basis for the construction of the "Bosnian Agreement" and the "Bosnian Constitution", and by no means as a permanent solution.

Keywords: *Constitution of Bosnia and Herzegovina, constitutional state, liberalism, democracy, rule of law, social consensus, constituent peoples, citizen.*

Ustav u savremenim uslovima

Državni ustav predstavlja normativnu osnovu funkcionisanja države. Na osnovi ustavnog teksta država izvršava svoje obaveze u okviru državnog teritorija, ali i u odnosima s drugim državama i subjektima međunarodnih odnosa. Kako bi osigurao funkcionalnost državne vlasti, ustav treba da reflektuje konsenzus o temeljnim društvenim vrijednostima specifičnim za konkretno društvo, ali i da uvažava univerzalne civilizacijske, humanističke i pravne vrijednosti. Donošenje i primjena državnog ustava danas više nije i ne može biti isključivo „interna, unutrašnja stvar“ bilo koje društveno-političke zajednice. Posebno to ne može biti u vrijeme globalizacije kada nijedno društvo ne funkcioniše kao autarkična, samodovoljna i zatvorena zajednica. Uspješan spoj lokalnog i univerzalističkog, kako u samom činu ustavotvorstva, tako i u životu društveno-političke zajednice na osnovi usvojenog ustava, omogućava svakom društvu da se reprodukuje, a državi kao političkoj ustanovi da se pokaže sposobnom da izvršava svoje unutrašnje obaveze, te da se potvrdi kao subjekt međunarodnog prava u međunarodnim odnosima. U kontekstu navedenog, u ovom radu se analizira Ustav BiH iz 1995. godine (u nastavku teksta: Daytonski ustav) kako bi se razmotrila njegova utemeljenost u globalnom i lokalnom. Politička filozofija liberalizma predstavlja teorijski okvir za analizu Daytonskog ustava koja treba ponuditi odgovor na pitanje da li se na osnovi Daytonskog ustava država BiH može uspostaviti i razvijati kao liberalna, ustavna i demokratska država koja funkcioniše prema slovu zakona i na osnovi slobodnih i demokratskih izbora kako to sam Ustav predviđa.

Daytonski ustav kao rezultat za/datih okolnosti

Kao polazište u analizi Daytonskog ustav, u kontekstu političke filozofije liberalizma, uzima se sljedeća definicija ovog pojma: „Liberalizam imenuje socijalnu i političku filozofiju i nauk prema kojemu su sloboda i individualizam temeljna načela vrednovanja čovjeka, društva i svih društvenih ustanova, poglavito države, čija je jedina funkcija zaštita pojedinaca i njihova vlasništva“.¹

Na početku je neophodno istaknuti da se za Ustav BiH iz 1995. godine u ovom radu koristi termin „Daytonski ustav“ kako bi se ukazalo na njegove nedostatke u kontekstu vrijednosti koje zagovara politička filozofija liberalizma. Stav od kojeg se polazi jeste da Daytonski ustav nije izraz društvenog konsenzusa naroda i građana BiH, da nema demokratski legitimitet i da se ne može utemeljiti na vrijednostima koje zagovara filozofija liberalizma. U tom smislu, Daytonski ustav može predstavljati tek osnovu za postizanje budućeg društvenog konsenzusa u okolnostima koje će omogućiti izražavanje slobodne volje građana i naroda BiH. Neupitno je da u vrijeme usvajanja Daytonskog ustava nisu postojale okolnosti i uslovi da se takav društveni konsenzus uopšte i postigne. Prije bi se moglo tvrditi da Daytonski ustav predstavlja diktat političke volje Zapada (prije svega Sjedinjenih Američkih Država) odnosno da predstavlja konstrukciju volje međunarodne zajednice² koja je kroz Daytonski sporazum nastojala sačuvati međunarodni mir i sigurnost, ali istovremeno osigurati i pretpostavke koje će, u doglednoj budućnosti, omogućiti traganje za unutrašnjim društvenim konsenzusom. U tom smislu, za daytonsku BiH se može tvrditi da predstavlja državu koja je određena „izvana“, a ne „iznutra“. Takvo njeno određenje će važiti sve dok najvažniji politički subjekti u BiH ne iskažu sposobnost da autonomno izgrade normativnu projekciju njenog budućeg funkcionisanja. Međunarodna zajednica, u kontekstu važećeg međunarodnog prava, nije mogla dopustiti nestanak jedne suverene i međunarodno priznate države pod udarom sile i nasilja i to sile kojom se negiraju sami temelji međunarodnopravnog poretka. Nestanak države BiH pod takvim okolnostima ozbiljno bi destabilizirao međunarodni poredak, jer bi nastala realna prijetnja za destabilizacijom mnogih drugih država koje su uspostavljene na pluralnim i policentričnim osnovama. U tom smislu, postoji osnov za tvrdnju da opstanak države BiH, kao cjelovite države, nije samo interes građana i naroda BiH, nego da predstavlja i svojevrсни interes međunarodne zajednice. Kreirajući uslove koji

---

1 Kukoč, M., (2013). Liberalna demokracija versus neoliberalna globalizacija, Filozofski fakultet u Splitu/Institut društvenih znanosti Ivo Pilar-Centar Split, str. 45.

2 Rodin, D., (1996). Daytonski sporazum: Deklaracija političke volje Zapada, Politička misao, Vol. XXXIII, br. 4., str.153.

će omogućiti zaključivanje Daytonskog sporazuma, međunarodna zajednica je primarno štitila vlastite interese, a ne interese države BiH, njenih naroda i građana. U borbi za vlastitu sudbinu i sigurnost, međunarodna zajednica je proizvela Daytonski sporazum i Daytonski ustav koji se ne mogu utemeljiti na vrijednostima političke filozofije liberalizma, niti mogu osigurati funkcionalan sistem vlasti. Daytonski sporazum državu BiH izalaže konstantnom riziku omogućavajući da normativna osnova njenog funkcionisanja svakodnevno bude izložena političkoj kalkulaciji i pragmatizmu neodgovornih političkih subjekata. Ipak, treba istaknuti činjenicu da je Daytonski sporazum, bez obzira na sve njegove nedostatke, osigurao mir,³ garantirao i očuvao državopravni kontinuitet i suverenitet države BiH, i da je, sve do danas, osigurao njen opstanak kao države. Daytonski ustav, uz sve njegove slabosti i nedostatke, ipak, donosi šansu za izgradnju budućeg društvenog konsenzusa građana i naroda BiH. Može se tvrditi da je u BiH za sada poznato šta je neprihvatljivo, ali da se još uvijek nije izgradio temeljni društveni konsenzus o tome šta je prihvatljivo za sve narode i građane BiH. Rješavanje ovog izazova Daytonski sporazum ostavlja u zadatak budućem „bosanskom sporazumu“ i „bosanskom ustavu“. Stav da se Daytonski sporazum i Daytonski ustav mogu razumijevati samo kao privremena osnova funkcionisanja države BiH, zasniva se na činjenici da oni ne uvažavaju univerzalne pravne i civilizacijske vrijednosti koje se nalaze u temeljima liberalne političke filozofije, te da negiraju historijsko biće bosanskohercegovačkog društva. Preciznije kazano, oni te vrijednosti nominalno prepoznaju i proklamuju, ali ne omogućavaju njihovo efikasno ostvarivanje u praksi. Naprotiv, svojim rješenjima, Daytonski ustav bosanskohercegovačko društvo razapinje između sadašnjosti i prošlosti, pri čemu se njegova budućnost samo nejasno naslućuje. Daytonski ustav nije riješio pitanje poštivanja individualnih prava i sloboda u skladu sa principima liberalne političke filozofije, niti pitanje statusa etničkih zajednica koje žive u BiH. Daytonski ustav u životu održava test svakodnevnog propitivanja postojanja društvenog konsenzusa i u životu ostavlja nemirni duh rata koji je duboko zagledan u prošlost. Zato Daytonski ustav može biti samo polazna osnova za budući Ustav BiH, a nikako osnova za izgradnju stabilne i funkcionalne države BiH i očuvanje pluralističkog karaktera bosanskohercegovačkog društva koje ima višestoljetnu tradiciju.⁴ Daytonska

---

3 Iz ovog razloga legitimitet Daytonskom sporazumu priznaje, makar i privremeno, i Evropski sud za ljudska prava (vidjeti paragraf 74 u presudi Sejdić i Finci protiv BiH).

4 Tako Edin Šarčević, smatra da se ugovorna priroda Ustava BiH, zatim etniziranje ustavotvorca, uklanjanje državnog naroda kao socijalne baze ustavotvorstva, zajedno sa daytonskim procedurama koje obesnažuju donošenje ustava kao eminentno nacionalnu nadležnost, uz pritisak ratnih događaja, može opravdati samo vanrednim stanjem u kojem se država RBiH nalazila između 1992. i 1995. godine kada je državi prijela opasnost raspada,

BiH se ne može legitimirati s aspekta principa i vrijednosti koje proklamira liberalna demokratija, s obzirom na to da institucionalizira praksu grubog kršenja ljudskih prava i sloboda. Državna organizacija koja se izvodi iz Daytonskog ustava ne može se utemeljiti na poštivanju liberalnog i demokratskog načela kao legitimacijske osnove državne vlasti, zbog čega daytonska BiH ne ispunjava uslove da se smatra ustavnom demokratskom državom, iako se ustavnim tekstom tako nominalno samodefinira i samoodređuje.⁵

Liberalno načelo kao osnov legitimacije daytonske BiH

Legitimacija države kao ustavne države, u kontekstu političke filozofije liberalizma, postavlja zahtjev za безусловnim priznavanjem i poštivanjem osnovnih ljudskih prava i sloboda kao najveće društvene vrijednosti. Ovom legitimacijskom osnovu državne vlasti danas se priznaje univerzalna vrijednost i primjena. Općenito, država se legitimira kao ustavna demokratska država, primjenom dva načela, i to, liberalnog i demokratskog načela. Prvo načelo u fokusu ima priznavanje i zaštitu individualnih ljudskih prava i sloboda, a drugo načelo težište stavlja na volju narod kao ishodište uspostave, ali i vršenja državne vlasti, pri čemu se legitimnost, prihvatljivost uspostavljenog sistema političke vlasti čini ovisnim o volji naroda, a donošenje najvažnijih društvenih odluka zasniva na političkom procesu čija osnova je pojedinac kao apstraktni građanin. U tom smislu, država se razumijeva kao djelo i emanacija naroda, a uspostavljeni sistem vlasti kao rezultat volje naroda. Zato se osnovano može kazati da „ne postoje dvojbe u

---

a jednom narodu (Muslimani/Bošnjaci) fizički nestanak. U tom kontekstu, potpisivanjem Daytonskog sporazuma prihvaćeni su instrumenti međunarodnog prava kako bi se jedan narod spasio od etničkog čišćenja, ubijanja ili genocida. Samo se na ovaj način može objasniti situacija u kojoj suverena država, suprotno važećem ustavnom pravu, u cjelini suspendira sopstveni državni narod, sopstvene institucije, kao i sopstvene suverene nadležnosti i reguliranje ustavne materije prepušta trima političkim partijama, internacionalnoj diplomatiji i susjednim državama. (Više o ovome vidjeti u Šarčević, E., (2010) Karakteriziranje dejtonskog ustavnog modela, o jednom neuspješnom ustavnom eksperimentu, Pravni zapisi, Vol. I (1), Pravni fakultet Univerziteta Union, str. 48–49. Također, isti autor svoje teze o neprihvatljivosti daytonskog ustavnog modela izlaže i u nekim drugim svojim radovima, od kojih je za temu ovog rada korisno ukazati na sljedeće: Šarčević, E., (2009) Dejtonski ustav: karakteristike i problemi, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo 2009., zatim Šarčević, E., (1997) Ustav i politika, kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini, Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca.

5 Član I/2 Ustav BiH propisuje: „Bosna i Hercegovina će biti demokratska država, koja će funkcionisati prema slovu zakona i sa slobodnim i demokratskim izborima“.

pogledu činjenice legitimetskog konsenzusa o tome da demokracija i ustavna država čine cjelinu“.⁶

S obzirom na to da politička filozofija liberalizma polazi od stava da sloboda, dostojanstvo i ljudska prava pripadaju čovjeku njegovim rođenjem, to se i kao osnovna svrha uspostave države pojavljuje očuvanje upravo ovih temeljnih vrijednosti. U političkoj teoriji liberalizma postoji visok stepen jedinstva o tome da su individualna ljudska prava „prvi izvor legitimacije ustavne države“⁷ i da sva subjektivna prava „počivaju na ideji samozakonodavstva“.⁸ Ovakav stav pretpostavlja egzistenciju slobodnog čovjeka koji se samoodređuje i preuzima odgovornost za vlastitu sudbinu. Politička filozofija liberalizma „postulira prednost ljudskih prava, jamči pretpolitičke slobode pojedinca i osigurava pojedinca od tiranije većine, a istovremeno određuje granice suverene volje političkog zakonodavca“.⁹ U tom smislu, ističe se da je koncept ustavne vladavine (*constitutional governance*) zasnovan na ideji „vladavine prava i konstitucionalizma, što se svodi na ideju pokoravanja zakonima, a ne ljudima. Ustavna vladavina je vladavina u kojoj je svaki nositelj vlasti ograničen ustavom i pravom“.¹⁰ Kao prvi primjeri ustava u historiji moderne ustavnosti koji ljudskim pravima priznaju univerzalnu vrijednost navode se Deklaracija Bill of Rights države Virdžinije iz 1776. godine, a na evropskom tlu francuska Deklaracija iz 1789. godine.

Temeljna ljudska prava pripadaju čovjeku kao ljudskom biću, ona su univerzalna i nijedan političko-pravni akt ili oblik političkog sistema njihov karakter ne može izmijeniti ili derogirati. Kao ilustraciju značaja ljudskih prava za konstituisanje države kao ustavne države, ali i za opstanak državne vlasti kao legitimne, danas se često navode riječi Thomasa Jeffersona i Jamesa Madisona koji su suštinu ustavne vladavine vidjeli upravo u zaštiti ljudske slobode i temeljnih ljudskih prava, a smisao postojanja državne vlasti, vidjeli isključivo u njihovom garantiranju.¹¹ Može se kazati da država koja ne

---

6 P, Kielmansegg., (1998). Granice ustavotvorne vlasti, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3, str. 21.

7 Posavec, Z., (1998). Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3, str. 8.

8 Ibid. str. 8.

9 Ibid. str. 9.

10 Lauc, Z., (2016). Načelo vladavine prava u teoriji i praksi, *Pravni vjesnik*, Vol. 32, br. 3–4, str. 48.

11 Thomas Jefferson je bit ustavne vladavine opisao u američkoj Deklaraciji nezavisnosti (1777) sljedećim riječima: “Mi držimo samorazumljivim sljedeće činjenice: svi su ljudi stvoreni jednakima i obdareni od svojeg Tvorca određenim neotuđivim pravima, među kojima su život, sloboda i potraga za srećom. U cilju očuvanja tih prava uspostavlja se među ljudima vlast koja izvodi svoje opravdane ovlasti iz suglasnosti onih kojima vlada. Kad god bilo koji oblik vlasti postane razoran za te ciljeve, tada je pravo naroda izmijeniti je ili napustiti, te uspostaviti novu vlast, zasnivajući njezine temelje na takvim načelima, i

priznaje i ne štiti prava i slobode čovjeka i nema ustav u materijalnom smislu i ne može se uopšte nazivati ustavnom državom.¹² Zaštita individualnih ljudskih prava i sloboda je bio prvi i osnovni razlog nastanka državnog ustava. Prava čovjeka kao pojedinca postoje prije države, država ih ne stvara, naprotiv ona je obavezna da ih respektira i štiti. Radi se o pravima koja država čovjeku ne poklanja, ona su predržavnog karaktera (prethode uspostavi države) i njih svaka država mora da poštuje, ne smije ih svojim aktima ugrožavati. Ova prava se ne uvode u postojanje činjenicom da se državnim ustavom priznaju, naprotiv, ona imaju dvostruki primat u odnosu na državu i njen ustav, i to egzistencijalni i vrijednosni. Državni ustav, kao svojevrсни društveni ugovor, ima primarni zadatak da kroz odgovarajuća ustavna pravila, uspostavi efikasnu zaštitu subjektivnih prava i sloboda i omogući razvoj čovjeka kao pojedinca. Pojedinac ima pravo zahtijevati da se država suzdrži od zadiranja u njegova temeljna prava, ali istovremeno i zahtijevati da mu se omogući sudjelovanje u procesu kreiranja opće volje koja se iskazuje kroz politički proces čiji krajnji rezultat su ustav i zakoni koje država donosi. Tako se naglašava da „legitimacija ustavne države leži u očuvanju predržavne slobode i moralne autonomije, ali istovremeno i u stvaralačkom uključenju građanina u tvorbu opće volje“.¹³ Liberalno načelo legitimacije državne vlasti pretpostavlja postojanje slobodnog, samosvjesnog i politički djelatnog pojedinca koji se rađa, ali i živi u slobodi i dostojanstvu, sa pravima koja

---

ustrojavajući njezinu moć u takvu obliku, kakav im se čini najprikladnijim za ozbiljenje njihove sigurnosti i sreće. Razbor nam zaista nalaže ne mijenjati zadugo ustanovljene vlasti zbog slabih i prolaznih razloga; i sukladno tome cijelo nam je iskustvo pokazalo kako je čovječanstvo sklonije patiti sve dok su zla trpljiva, nego se usuditi napustiti oblike na koje se naviknulo. Ali kad dugi tijek povreda i otimačina, poduzimanih uvijek s istim ciljem, pokaže namjeru podvrgnuti ih potpunoj samovlasti, njihovo je pravo i dužnost zbaciti takvu vlast i ustanoviti nove čuvare svoje buduće sigurnosti.”

James Madison (1751–1836), jedan od najistaknutijih tvoraca američkog Ustava je u zbirci eseja “Federalist”, u kojoj su objašnjena temeljna načela i ciljevi donošenja Ustava SAD-a izjavio: “Kada se uspostavlja sustav vladavine, u kojem ljudi imaju upravljati drugim ljudima, temeljni problem leži u tome što se vladi mora omogućiti da kontrolira one kojima upravlja, a potom je obvezati da kontrolira samu sebe. Bez sumnje, ovisnost vlade o narodu predstavlja najvažniji oblik kontrole vlasti – ali čovječanstvo iz iskustva znade kako moraju postojati i dodatne mjere opreza. Preko suprotstavljanja različitih interesa mogu se pronaći pogreške unatoč najboljim namjerama, i to u svim oblicima međuljudskih odnosa, privatnih kao i javnih... Zbog toga je cilj određene funkcije trajno razdijeliti i tako urediti kako bi svaka mogla nadzirati i kočiti drugu – time bi privatni interes svakog pojedinca mogao postati zaštitnikom javnih prava.” (Citirao prema Z. Lauc, Načelo vladavine prava u teoriji i praksi, *Pravni vjesnik*, Vol. 32, br. 3–4, 2016., str. 49.

12 Deklaracija o pravima čovjeka i građanina predviđa da bilo koje društvo u kojem nije zajamčeno pravo, niti je utvrđena podjela vlasti, u suštini i nema ustav (član XVI).

13 Posavec, Z., (1998). Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3, str. 12.

nadilaze svaku drugu društvenu vrijednost. Politički djelatnik i osviješten pojedinac, u saradnji sa drugim pojedincima, članovima društva, uspostavlja državu kao političku ustanovu sa svrhom da štiti i dalje razvija čovjekovu slobodu, njegovo dostojanstvo i njegova prava, jer „izvor prava u novom dobu je sloboda čovjeka, a mi smo obavezni samo zakonu koji je zakon naše slobode. Izvor prava može biti samo sloboda pojedinca koja se dovodi u suglasnost sa slobodom drugoga. To je za nas prostor zbiljnosti, a njemu se moraju prilagoditi i u njemu naći svoj izvor etičko-pravna temeljna načela“.¹⁴ Slijedom navedenog, na pitanje da li Daytonski ustav uspostavlja ustavnu državu i da li uvažava liberalno načelo u konstituciji države, odgovor mora biti negativan. Daytonaska BiH je nastala u procesu koji je obilježen grubim kršenjem ljudskih prava i sloboda, a može se slobodno tvrditi i negacijom samog čovjeka kao univerzalne vrijednosti. Daytonaska BiH je rezultat agresije susjednih država na Republiku BiH¹⁵ i on institucionalizira kršenje ljudskih prava i sloboda. Uspostavi daytonske BiH prethodili su najteži oblici kršenja, kako individualnih tako i kolektivnih ljudskih prava i sloboda, a vrhunac svega predstavljao je zločin genocida.¹⁶ Zato daytonska BiH ne može biti smatran izrazom volje građana i naroda BiH, ona je prije svega izraz za/datih historijskih okolnosti i diktat volje velikih svjetskih i evropskih sila koje snose i dio odgovornosti za kršenje međunarodnog prava. Daytonaska BiH će u svjetskoj historiji ostati trajnim dokazom negacije čovjeka kao univerzalne vrijednosti, a Daytonski ustav svjedokom nemogućnosti da se pojedinac, kao apstraktni građanin, slobodno iskazuje odnosno da kroz politički proces slobodno kreira svoju volju neovisno o etničkoj i teritorijalnoj pripadnosti, o čemu će biti više riječi u nastavku.

Demokratsko načelo kao legitimacijska osnova državne vlasti

Demokratsko načelo legitimacije državne vlasti pretpostavlja postojanje političkog naroda kao skupa politički određenih pojedinaca „koji su vezani temeljnim pravopolitičkim načelima oko kojih su postigli konsenzus“.¹⁷ Ovaj

---

14 Ibid. str. 15.

15 Teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava, kao i međunarodni karakter oružanog sukoba između Srbije i Crne Gore te Hrvatske i Republike BiH dokazan je presudama Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY) koji je osnovan od Vijeća sigurnosti UN-a 1992, a počeo je djelovati 1993. sa sjedištem u Den Haagu u Nizozemskoj.

16 Međunarodni sud pravde je 26.02.2007. godine donio presudu kojom je utvrđeno da je izvršen zločin genocida nad muslimanskim stanovništvom u Srebrenici.

17 Posavec, Z., (1998). Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3, str. 15.

temeljni društveni konsenzus, kao svojevrsna sociološko-normativna i politička platforma determinira buduće odvijanje političko-pravnih i drugih procesa u državi koji bi trebali predstavljati rezultat volje slobodnih i politički osviještenih građana. Društvena pravila koja manifestuju ovaj bazni društveni konsenzus, treba da služe daljnjem očuvanju slobode pojedinaca (*negativna ili sloboda od*) kroz osiguranje aktivne i slobodne participacije građana u formiranju opštih pravila, koja svoj izraz primarno imaju u državnim zakonima (*pozitivna sloboda ili sloboda za*) kao najvažnijim političkim odlukama. U ovom kontekstu, narod se pojavljuje kao izvor sve vlasti koji preko svojih izabраниh predstavnika u konačnici vrši vlast. Postizanje, ali i očuvanje društvenog konsenzusa, kao osnove zajedničkog života, može osigurati samo demokratija čija je osnovana odlika „da narod, odnosno građani učestvuju u političkom odlučivanju i daju legitimitet vlasti koja je odgovorna pred svojim biračima. To znači da demokratija ipak nije forma vladavine u kojem svi neposredno vladaju. To je vladavina izabrane manjine u interesu svih građana“.¹⁸ Uspostava temeljnog društvenog konsenzusa podrazumijeva aktivizam slobodnih građana posredstvom kojeg oni čuvaju svoju slobodu. Ovaj aktivizam građana se, u pravilu, ostvaruje kroz slobodan izbor političkih predstavnika koji zastupaju njihove interese. U smislu političkog aktivizma narod se „pojavljuje kao voljno i djelatno sposobna politička jedinica (jedinstvo) koja prethodi državnoj vlasti i njezinu pravnom poretku“.¹⁹ Život čovjeka u zajednici s drugim ljudima, a u konačnici njegov život u državi kao političkoj ustanovi, podrazumijeva ostvarivanje njegove slobode u kontrolisanim uslovima. Međutim, ne smije se nikada zaboraviti da je smisao postojanja države kao političke ustanove daljnji razvoj pojedinca i očuvanje njegove slobode, a nikako njegovo porobljavanje ili eksploataisanje. Zato i uspostava pravnih ograničenja u ustavnoj državi ima opravdanje samo u tvrdnji da „moja sloboda ima biti legitimacijski kriterijum svakog pojedinog oblika moje neslobode u političkoj zajednici“.²⁰ Dakle, da bi se ograničenje slobode, iskazano kroz određeno pravno pravilo, moglo opravdati i prihvatiti, ono mora biti izraz slobodnog pristanka čovjeka kao svjesnog i politički djelatnog pojedinca. Ono što je važno naglasiti jeste da demokratija, u istinskom značenju tog pojma, ne može postojati „bez mogućnosti za slobodno i samostalno formiranje političke volje pojedinca“.²¹ U kontekstu Daytonskog ustava i prethodno iznesenog stava da građanin BiH, kao autonomna politička

---

18 Krivokapić, N., (2016). Oblici i koncepti demokratije, *Sociološka luča* X/2, str. 31.

19 Isensee, J., (1999). Nacija kao političko jedinstvo, *Politička misao*, Vol. XXXVI, br. 4., str. 4.

20 Dimitrijević, N., Konstitucionalizam i privatizovane države, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, str. 43.

21 Basta-Posavec, L., (1993). Pravna država i konstitucionalna demokratija, str. 27.

kategorija, uopšte ne postoji, proizilazi i stav da zakoni koji se donose u kontekstu daytonske stvarnosti, *a priori* ukazuju da nije moguće govoriti o zakonima koji imaju demokratski karakter. Da bi država BiH bila demokratska država ona bi morala legitimnost vlastitog ustavnopravnog poretka izvoditi primarno „iz volje individualnog pristanka građana“²², jer samo sistem vlasti koji svoje utemeljenje ima u slobodnom prihvatanju građana kao pojedinaca, može imati demokratski karakter, što je „posebno nužno u multikulturalnim i multietničkim zajednicama. U njima se vlast mora konstituirati ne samo na datostima historijskog nastanka nego i na slobodnim odlukama pojedinaca. Dakle, kombinacijom nacionalnog i individualnog elementa moderna država može uspješno održati ravnotežu političkog jedinstva“.²³

Demokratsko načelo podrazumijeva zasnivanje državne vlasti na pristanku naroda i to naroda koji predstavlja jedinstvo apstraktnih građana, bez obzira na etničku, teritorijalnu ili neku drugu odrednicu. Državne zakone i druge najvažnije političke odluke narod treba doživljavati izrazom vlastitog htijenja, takve odluke „moraju biti u skladu s voljom naroda. Samo je narod suveren, a svaka legitimna odluka mora biti u skladu s voljom naroda“.²⁴ Ipak, ne smije se ignorisati činjenica da i sama volja naroda, kada se razumijeva kao suverenitetski i legitimacijski princip, mora posjedovati određeni kvalitet. U savremenom međunarodnom poretku, volja naroda se ne može razumijevati isključivo kao volontaristički čin lišen bilo kakvih ograničenja i pravila. Tako narod, donoseći ustav, ne može negirati ili ugrožavati univerzalno prihvaćene civilizacijske i pravne vrijednosti, niti smije ugrožavati slobodu drugih naroda, a posebno ne može kršiti apsolutno obavezujuće pravne norme (*ius cogens*), jer „dobar ustav svoju legitimaciju ne koncu ne zahvaljuje suglasnosti naroda, već svome suglasju s idejom prava ili načelima pravednosti“²⁵, odnosno ističe se da je ustavotvorna uloga naroda prevaziđena i zastarjela, da je ona mit. Danas, ustavnoj državi više nije potrebno nikakvo vještačko opravdanje s obzirom da „liberalna demokracija u sebi samoj nosi bit i vrijednost i ne duguje ih nikakvom porijeklu“.²⁶ Na tragu navedenog proizilazi i da se legitimacija države kao demokratske danas izvodi iz sadržaja i kvaliteta ustavnih normi i njihove primjene, a ne na osnovu načina nastanka državnog ustava. U ovom smislu, treba podsjetiti na teoriju o „urođenoj mani“ u samom

---

22 Posavec, Z., (1993). O suverenitetu, Politička misao, Vol. XXX, No. 4. str. 154.

23 Ibid. str. 154.

24 Ibid. str. 151.

25 Ballestrem, C., (1998). Narodni suverenitet u ustavnoj državi, Politička misao, Vol. XXXV, br. 3., str.65.

26 Isensee, J., (1998). Ustavotvorna vlast naroda-demokratski mit, Politička misao, Vol. XXXV, br. 3., str. 60.

činu ustavotvorstva koja ukazuje da neka društva²⁷ nisu predstavljala stvarnog ustavotvorca i da njihov ustav nije predstavljao izraz autentične i slobodno izražene volje, ali da ih to nije spriječilo da u svom kasnijem, procesno-povijesnom razvoju, postanu istinski demokratska društva. Sa razvojem slobode čovjeka kao pojedinca, koji ima vrijednost sam po sebi, i demokratizacijom države, istovremeno nastaju i razvijaju se određena ograničenja, kako za ustavotvorca, tako i za konstituisanu vlast. Demokratija kao forma vladavine je „prihvatljiva samo kad je pravno ograničena“.²⁸ Veza između demokratije i ustavne države upućuje na status i položaj naroda prije i nakon donošenja ustava. Narod se prvo pojavljuje u svojoj slobodi donoseći ustav, i drugo, narod se, nakon donošenja ustava pojavljuje kao subjekt koji je podvrgnut pravilima koja su ustanovljena donesenim ustavom. Može se kazati da „ustavotvorna vlast, doista, nije isprva vezana, ona je, slično apsolutnom monarhu, *legibus solutus* i zato i te kako suverena. Ali upravo proces konstitucionalizacije vladavine i moći odlikuje to što se aktom ustavotvorstva sama *pouwer constituent* oslobađa svoje suverenosti. On se povlači iza jednom stvorenoga ustava te su sve vlasti konstituirane ustavom time *pouvoirs*

---

27 Tako Isensee, J., tvrdi: „Premda je onipotentna mašta neprikladna da izgradi legitimaciju, ipak je prikladna da je uništi, jer je lako dokazati nekome ustavu da njegova povijest nastanka ne zadovoljava zahtjeve. Polemička je shema u temelju danas u Njemačkoj virulentne teorije urođene mane, koja ustavu u njegovome petom desetljeću valjanosti prigovara da pri njegovu nastajanju 1949. godine njemački narod nije imao vanjski suverenitet neizbježan za demokratsko ustavotvorstvo, da je ustav nastao pod starateljstvom triju zapadnih okupacijskih sila, koje su na njegov sadržaj utjecale i svojim intervencijama. Slično prokazivanje doživljava i 1990. izvršeno pristupanje Njemačke DR Saveznoj Republici, kojim se valjanost ustava proširila na nove savezne zemlje, dakle ustavotvornost preuzimanjem i usvajanjem drugdje već postojećega ustava: Nijemci Njemačke DR nisu bili slobodni u situaciji odlučivanja, nakon sloma socijalističkoga režima nemoćni i dezorijentirani, pod političkim pritiskom, gospodarski podređeni Zapadu, koji ih je pritijesnio i zaveo ponudom novca i potrošnje, tako da tu ne može biti riječi o slobodnoj odluci“. (J. Isensee, Ustavotvorna vlast naroda – demokratski mit, *Politička misao*, Vol. XXXV, (1998.), br. 3., str. 57.

Identičan stav zauzima i Manfred Dauster koji ističe „Ustav SR Njemačke od 23. maja 1949. godine može poslužiti kao primjer. Nikada nije došlo do referenduma o Ustavu, također, ni nakon njemačkog ujedinjenja od 3. oktobra 1990. Historija izlaska na izbore nakon 1949. i nakon 1990. pokazuje međutim da su građani Njemačke prihvatili svoj ustav. Da su pojedini građani usvojili ovaj ustav ne dokazuje samo broj ustavnih tužbi koje u hiljadama dolaze pred Savezni ustavni sud, a putem koje pojedinac može zahtijevati pridržavanje osnovnih prava onako kako mu ih je Ustav zagantirao“. (M. Dauster, Ustav Bosne i Hercegovine: Nedovršena pravna država – diskurs, *Sveske za javno pravo*, Vol. 1. br. 1-2, 2010. str. 2, fusnota).

28 Rodin, D., (2006). Demokracija nije ni vladavina naroda, niti vladanje narodom, *Politička misao*, Vol. XLIII, br. 3. str. 4.

constitués.²⁹ Proizilazi da je narod suveren „jedino kao ustavotvorac. Činom ustavotvorstva narod odustaje od svoje suverenosti, on se potčinjava pravilima koja donosi snagom svoje suverenosti. U ustavnoj državi više ne postoji suveren“.³⁰

U kontekstu naprijed naznačenog može se konstatovati da u daytonskoj BiH suverenitet građana i naroda, kao sume politički osviještenih pojedinaca, nije ostvaren, niti u samom činu ustavotvorstva 1995. godine, niti se može ostvarivati u političkom procesu koji se odvija na osnovi Daytonskog ustava. Daytonski ustav pojedinca stavlja u funkciju kolektiviteta odnosno etničke zajednice kojoj pripada. Država BiH nije ustavna država, s obzirom da njen ustav derogira samu ideju ustavnosti, on ne štiti individualna ljudska prava i slobode. Ona nije ni demokratska država, s obzirom da najvažnije političko-pravne odluke prema načinu svog donošenja ne mogu predstavljati autentični izraz volje njenih građana.

Daytonska Bosna i Hercegovina u svjetlu liberalnog i demokratskog načela

Ako u kontekstu liberalnog i demokratskog načela analiziramo ustavnopravni sistem BiH zasnovan na Daytonskom ustavu, možemo sa sigurnošću konstatovati da BiH nije niti ustavna, a niti demokratska država. Daytonska BiH ne poznaje pojedinca kao apstraktnog građanina onako kako je on prepoznat u političkoj filozofiji liberalizma, niti se ona može legitimirati kao država koja je izraz slobodne volje građana i naroda BiH. Istovremeno, ustavnopravni život koji se odvija na osnovi Daytonskog ustava nije i ne može biti izraz autentične volje građana BiH. U tom smislu, može se konstatovati da država BiH samo formalno, ali ne i u suštinskom smislu, ima Ustav. Daytonski ustav ne zadovoljava minimalne standarde da bi se BiH mogla smatrati liberalnom, ustavnom demokratskom državom. Iako su daytonskim ustavom ljudska prava „definisana kao suverena vrijednost“³¹ koja je iznad državne vlasti³² koja ih „ne može nulificirati, redukovati ili ugroziti na legalan

---

29 Vorlander, H., (2001). Supremacija ustava. O odnosu napetosti između demokracije i konstitucionalizma, *Politička misao*, Vol. XXXVIII, br 1, str. 28.

30 Kielmansegg, G., (1998). Granice ustavotvorne vlasti, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 2., str.25.

31 Nešković, R., (2013). Nedovršena država, politički sistem Bosne i Hercegovine, Fondacija Friedrich-Ebert Stiftung, Sarajevo, str. 196.

32 Član X.2 Ustava BiH propisuje „Ljudska prava i fundamentalne slobode. Nijedan amandman na ovaj ustav ne može eliminisati, niti umanjiti nijedno od prava i sloboda iz člana II ovog ustava niti izmijeniti ovaj paragraf“.

način³³, te iako je Ustavom predviđena direktna primjena međunarodnih normi o ljudskim pravima koje imaju primat u odnosu na svako drugo pravo³⁴, realnost političkog života pokazuje da se prava građana u praksi grubo krše, ne poštuju i ne priznaju. Moglo bi se čak tvrditi da ih Daytonski ustav sistemski derogira, destruiira i dokida. Ako se uvaži činjenica da su individualna ljudska prava osnov legitimacije samog postojanja države kao političke ustanove, onda se može kazati da upravo ta prava donošenjem Daytonskog ustava prestaju da postoje. Moglo bi se takođe, na osnovu analize samog ustavnog teksta tvrditi da Daytonski ustav, zbog svojih unutrašnjih normativnih inkonzistencija, aporija, sam sebe derogira. Daytonski ustav proklamuje najviše standarde ljudskih prava i sloboda, ali istovremeno omogućava, a moglo bi se i tvrditi normira najgrublje oblike njihove negacije i kršenja. Ne smije se zaboraviti činjenica da ustavnost nije i ne može biti samo formalni čin, to nije puka deklaracija ili proklamacija, jer „čarobna riječ ustavnosti je primjena ustava“.³⁵ U praksi se kao primjer grubog kršenja ljudskih prava u daytonskoj BiH, najčešće navodi aktivno i pasivno biračko pravo i nemogućnost kandidovanja na izborima za državne organe, a prije svega Predsjedništvo BiH i Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH. Jedan od dokaza negacije demokratskog načela predstavlja postupak donošenja odluka u državnim organima koji je uspostavljen Daytonskim ustavom. Negacija liberalnog i demokratskog načela verificirana je u Mišljenju Vencijanske komisije o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima visokog predstavnika iz 2005. godine³⁶, presudama Evropskog suda za ljudska prava kojima je zvanično utvrđeno kršenje temeljnih ljudskih prava građana BiH i diskriminirajući efekat pojedinih ustavnih normi³⁷, zatim u Mišljenju Evropske komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj

---

33 Nešković, R., (2013). Nedovršena država, politički sistem Bosne i Hercegovine, Fondacija Friedrich-Ebert Stiftung, Sarajevo, str. 196.

34 Član II/2 Ustava BiH propisuje: „Prava i slobode određene u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima će se direktno primjenjivati u Bosni i Hercegovini. Oni će imati prioritet nad svakim drugim zakonom“.

35 Šarčević, E., (1997). Ustav i politika, Kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni Hercegovini, *KULT B* Časopis za kulturu-umjetnost-nauku-politiku, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, str. 89.

36 Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima visokog predstavnika CDL-AD (2005) 004 od od 11. marta 2005. godine (tačka 83 Mišljenja).

37 Vidjeti presude Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Sejdić i Finci protiv BiH (Aplikacije br. 27996/06 i 34836/06-presuda od 22. 12. 2009. godine), Azra Zornić protiv BiH (Aplikacija 3681/06-presuda od 15. 07. 2014. godine), Ilijaz Pilav protiv BiH (Aplikacija br. 41939/07- presuda od 09.06.2016.g), Samir Šlaku protiv BiH (Aplikacija br. 56666/12-presuda od 26. 05. 0216.g), kao i u slučaj Svetozar Pudarić protiv BiH (Aplikacija br. 55799/18- presuda od 08. 12. 2020.g).

uniji³⁸ kao i u brojnim rezolucijama Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope.³⁹ Daytonski ustav ne prepoznaje pojedinca kao apstraktnog građanina, on pojedincu ne pruža mogućnost autentične participacije u političkom procesu, što ukazuje na ozbiljan deficit liberalnog i demokratskog načela. Ibrahim Festić ističe da, u pravnom smislu, uopšte ne postoje građani BiH, nego „daytonski ustavni pojedinci“ kao stanovnici BiH kojima je ukinuto svojstvo građanina, jer oni u odnosu prema državi dolaze prolazeći kroz dva ograničenja i to „prvo, kroz pripadnost određenoj etničkoj zajednici, a zatim – kroz pripadnost određenoj užoj teritorijalnoj zajednici unutar BiH, jednom od dva entiteta. Dakle, i putem ličnog svojstva i putem spoljne činjenice (ograničavanje teritorija) isključeni smo da imamo neposredan odnos sa BiH kao njeni, po slovu Ustava-državljeni“.⁴⁰ Kada je u pitanju legitimaciona osnova državne vlasti, isti autor naglašava da su svi izbori koji se održavaju na osnovi Daytonskog ustava jednaki jer “po svom legitimacionom osnovu – birač ne postoji kao građanin, pa im se stoga ne može ni dati legitimitet sa stanovišta demokratije i ljudskih prava“.⁴¹ U vezi sa naglašenim etničkim elementom Daytonskog ustava koji derogira liberalno načelo, odnosno koji negira postojanje pojedinca kao apstraktnog građanina, korisno je ukazati na činjenicu da se u Daytonskom ustavu riječ „entitet“ spominje čak 55 puta, a građanin svega sedam puta.⁴² Daytonska BiH nema oslonac u pojedincu kao politički samosvjesnom i djelatnom građaninu, pojedinac kao građanin ustavno ne postoji, što ukazuje da politički proces nije i ne može biti izraz volje apstraktnog građanina.

---

38 Mišljenje Evropske komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji COM (2019) 261 od 29.05.2019. godine (str. 6).

39 Resolution 1383 (2004) Honoring of obligations and commitments by Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 23. June 2004 (20th Sitting), Resolution 1384 (2004) Strengthening of democratic institutions in Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 23. June 2004 (20th Sitting), Resolution 1513 (2006) Constitutional reform in Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 29. June 2006 (21st Setting), Resolution 1626 (2008) Honoring of obligations and commitments by Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 30. September 2008 (31st Sitting), Resolution 1701 (2010) Functioning of democratic institution in Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 26. January 2010 (4th Sitting), Resolution 1725 (2010) Urgent need for constitutional reform in Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 29. April 2010 (16th Sitting), Resolution 1855 (2012) The functioning of democratic institutions in Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 22. January 2012 (3rd Sitting), Resolution 2201 (2018) The honoring of obligations and commitments by Bosnia and Herzegovina, adopted by the Assembly on 24. January 2018 (6th Sitting).

40 Festić, I., (2004). Rat, mir i pravo u Bosni Hercegovini, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 108-109.

41 Ibid. str. 120.

42 F. Ni Aolain, The Fractured Soul of the Dayton Peace Agreement: A legal Analysis”, Michigan Journal of International Law, Volume 19, Issue 4., str. 972.

Daytonski ustav kao negacija liberalnog i demokratskog načela

Daytonski ustav u svojoj preambuli iskazuje uvjerenje „da demokratski organi vlasti i pravične procedure najbolje stvaraju miroljubive odnose unutar pluralističkog društva“, dok u članu I/2 utvrđuje da je BiH „demokratska država koja funkcionise u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora“. Također, Daytonski ustav ljudska prava i slobode postavlja kao najviši ustavni standard⁴³ i čini ih trajnom kategorijom.⁴⁴

U kontekstu ovakve ustavne formulacije logičnim se postavlja pitanje, može li se država BiH, ustrojena na osnovi Daytonskog ustava, legitimirati kao demokratska država i šta, u praktičnom smislu, znači postojanje demokratskih organa vlasti i funkcionisanje države u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora? U traganju za odgovorom na ova pitanja polazi se od stava da se u demokratiji „sve odluke državne vlasti moraju dati svesti na narod (*demos*)“⁴⁵ pri čemu je osnov naroda politički djelatna i osviješten pojedinac kao apstraktni građanin. Demokratiju kao politički princip nužno je razumijevati, osim u kontekstu legitimacijskog principa i u odnosu na vršenje političke vlasti kroz proces političkog odlučivanja. Uvažavajući primat liberalnog u odnosu na demokratsko načelo, treba naglasiti da „demokracija kao vladavina naroda, tj. svih građana, nalazi u pojedincu granicu i potvrdu svojih prava i odluka“⁴⁶ odnosno da demokratiju treba razumijevati kao sistem u kojem „pojedincu mora pripadati pravo sudjelovanja ne samo u „demokratskom procesu“, nego i „nasuprot demokratskom procesu“, jer bi bez ovoga posljednjeg mogao nastati dojam da je u demokratiji „pojedinac potpuno i sasvim član demokratskog kolektiva“, tj. da je individuum potpuno sveden na kolektiv, što nije smisao demokratskih, nego totalitarnih oblika vladavine“.⁴⁷ U demokratski uređenom društvu, pojedinac kao građanin, mora imati mogućnost dvostruke afirmacije, i to afirmacije vlastitog individualiteta, ali i afirmacije svoje društvene dimenzije. Kada se u političkoj i pravnoj teoriji analizira veza između države i demokratije, ističe se da „ustavna država ima prednost pred demokracijom. Ustavna se država nije dužna upravljati prema onome što se sve može predočiti pod „demokracijom“, nego njezin ustav odlučuje o tome što se od tih mnogih mogućnosti ozbiljuje kao element jedne države“.⁴⁸ Iako se odlučivanje u demokratiji veže za narod, u savremenim uslovima predstavničke

---

43 Član II Ustava BiH.

44 Član X/2 Ustava BiH.

45 Pažanin, A., (1984). Država i demokracija, *Politička misao*, Vol. XXI, No. 1–2, str. 11.

46 Ibid. str. 11.

47 Ibid. str. 11.

48 Buchheim, H., (1992). Ustavna država i demokratija, *Politička misao*, Vol. XXIX, No. 4. str. 21.

demokracije, to nikako ne znači da svi pojedinci neposredno odlučuju o svemu, nego se primarno radi o tome da se građaninu osigura mogućnost slobodne i stvaralačke participacije u kreiranju opće volje preko izabраних представника koji bivaju birani na slobodnim i demokratskim izborima. Istinska demokratija traži, ali istovremeno i nužno proizvodi slobodnog, svojih interesa svjesnog, politiziranog građanina, pri čemu se politizaciji pridaje grčko, tradicionalno značenje i smisao, a ne savremeno značenje⁴⁹ koje podrazumijeva brojne i različite tehnike manipulacije i instrumentalizacije građanima i njihovim interesima. Bitno je podsjetiti na temeljnu pretpostavku koju mora uvažiti svaka istinski demokratska država, a to je da slobodan pojedinac, sa određenim neotuđivim pravima, postoji u predrđžavnom stanju i on, da bi sačuvao svoja temeljna individualna prava i autonomiju, „pristaje da je ograničava ugovorom s jednako tako autonomnim pojedincima. Takva logika ostaje trajno u temelju demokratske konstitucije političkoga poretka, bez obzira na njegove različite izvedenice. Tamo gdje nije sačuvana autonomna volja pojedinca kao temeljni konstituens političkog poretka, ne može se govoriti o demokraciji“.⁵⁰ U istinski demokratskoj državi čovjek kao slobodan i politički osviješten pojedinac treba biti, ili preciznije kazano, ostati centar političkog života. Tako se u političkoj teoriji tvrdi da „u političkoj zajednici koja ne polazi od pojedinca kao *temelja* i *svrhe* političke (kao,

---

49 Pojašnjavajući razliku između ova dva modela politiziranja građanina Ante Pažanin navodi: „Izvorno politiziranje građana kao građana i moderno politiziranje razlikuju se bitno po tome što moderno politiziranje uzima građane kao podanike, kojima se manipulira u funkcioniranju državnog stroja kao instrumentima, dok je politiziranje u izvornom grčkom značenju činilo središnji element i smisao života građana kao građana. Nasuprot modernom manipuliranju, instrumentaliziranju i funkcionaliziranju građana, neovisno o tome kakvim se metodama ono postizalo i kakvim se svrhama pokušalo opravdati, izvorno politiziranje počivalo je na vlastitim uvidima i javnoj raspravi u kojima su se izgrađivali zajednički interes, politički identitet i solidarnost građana kao građana, pa je na tome počivalo aktiviranje širokih slojeva općinstva – njihovo vlastito sudjelovanje, koje je, upravo zato što je proizlazilo iz vlastite potrebe uma i njegovih uvida, te javno oprobanih i potvrđenih sposobnosti građana, naprosto plijenilo pažnju javnosti i razvijalo takvo zanimanje goleme većine građana da je svaki drugi interes zaostajao za političkim, a samo političko djelovanje u toj mjeri bivalo sinonimom za ljudsko i čovječno da ga se smatralo plemenitim, lijepim i čovjeka najdostojnijim djelovanjem, tj. središnjim elementom života u polislu. Prema tome, kad se danas zalažemo za politiziranje suvremenog života, onda pod tim razumijemo sasvim drugačije politiziranje od onoga što ga prakticira postojeća politika kao tehnika manipuliranja i instrumentaliziranja građana. U skladu s tim, umjesto politiziranja prije bi se moglo zagovarati depolitiziranje, jer je riječ o razvoju vlastitih uvida i sposobnosti koji bi svakom individuumu kao građaninu omogućili osobno sudjelovanje i umno djelovanje u političkoj zajednici“ (Vidjeti u: Pažanin, A., (1984). *Država i demokracija, Politička misao*, Vol. XXI, No. 1-2, str. 17.).

50 Mirić, J., (1993), *Liberalna i pluralistička demokracija, Politička misao*, Vol. 30., No.3., str. 72.

uostalom, i svake druge) artikulacije, nema demokracije. Nema, naravno, ni demosa, jer je ovaj moguć jedino na pretpostavci punog i nezamjenjivog političkog subjektiviteta pojedinca. Različiti oblici posredovanja i supstitucije pojedinca kao temelja demokracije (koliko god se na njega pozivali) znače njegovo političko desubjektiviranje. To je onda pogodan okvir i plodno tlo za različite političke manipulacije^{.51}

U kontekstu iskazanog stava jasno je da daytonska BiH predstavlja državu koja je nedemokratski i konstituisana i ustrojena, odnosno koja je samo fiktivno demokratska, a još manje ustavna, liberalno-demokratska država. Daytonski ustav samo fingira demokratiju i nominalno proklamuje vrijednosti liberalizma, ali ih u praksi negira i poništava. U liberalno-demokratskom sistemu vlasti neprihvatljiva je dominacija bilo koje forme kolektiviteta u odnosu na čovjeka kao pojedinca. Čovjek je vrijednost sam po sebi i to najveća vrijednost, najveće dobro (*summum bonum*). Vrijednost države je dervirana, dok vrijednost čovjeka ne može biti posredovana, ona je originerna. Posebno je važno naglasiti da se u demokratskom obliku vladavine, ne misli na pojedinca kao bezobličnu i amorfnu jedinku u mnoštvu, nego primarno na „samosvjesnog individuuma, na pojedinca koji je osvijestio svoj politički subjektivitet, ali ne kao Robinzon, već kao društveni individuum“^{.52}

Upravo suprotno navedenom, Daytonski ustav u fokus političkog procesa stavlja kolektivitete, etničke zajednice, tzv. konstitutivne narode, a u konačnici favorizuje etničko-političke elite u odnosu na građanina, uprkos činjenici da historijski razvoj čovječanstva pokazuje „da su, na dugi rok, društveni progres ostvarivali samo oni društveni sistemi i politički poreci koji su oslobađali i stimulirali kreativne potencijale pojedinca“^{.53} U tom kontekstu osnovano je tvrditi da „ni jedan poredak utemeljen na principu kolektiviteta (bez obzira koje provenijencije, socijalne, nacionalne, vjerske, svjetonazorske) nema šanse; ni za društveni progres, ni za vlastito samoodržanje“^{.54}

Prihvatajući nespornom činjenicu da se demokratija zasniva na slobodnom, politički djelatnom pojedincu, da osnovnu pretpostavku postojanja demokratskog političkog sistema predstavlja priznavanje i poštivanje subjektivnih prava pojedinaca, i to kao apstraktnih građana, te da u demokratiji i ustav i zakoni predstavljaju refleksiju temeljnog društvenog konsenzusa slobodnih građana, ali i odraz slobodnog političkog procesa, može se zaključiti da država BiH, onako kako je uspostavljena Daytonskim ustavom, ne ispunjava uslove da bi se mogla smatrati liberalnom, ustavnom demokratskom državom. U demokratskoj državi, kao što je naprijed istaknuto, postoji

---

51 Ibid. str. 73.

52 Ibid. str. 73.

53 Ibid. str. 74.

54 Ibid. str. 73.

slobodan pojedinac kao apstraktni građanin, a zakoni koje država donosi su „posredovani voljom i samosviješću individuuma“⁵⁵ što u daytonskoj BiH ne postoji. Pojedinac kao apstraktni građanin koji bi u punom kapacitetu ostvarivao svoja prava na cijelom državnom teritoriju BiH, na osnovi Daytonskog ustava, jednostavno ne postoji. Prema Daytonskom ustavu pojedinac nema „vrijednost po sebi i za sebe“ nego je njegova vrijednost posredovana pripadnošću određenom kolektivu, etničkoj zajednici i teritoriju. U daytonskom ustavnopravnom sistemu pojedinac vrijednost zadobiva izvana i kao takav predstavlja instrument za afirmaciju i realizaciju interesa kolektiviteta, a u konačnici političkih elita koje se deklariraju kao ekskluzivni zastupnici i zaštitnici tih kolektiviteta. Prema Daytonskom ustavu pojedinac postoji samo kao instrument i objekt, a ne kao subjekt političkog procesa. Imajući u vidu izborna pravila uspostavljena na osnovi Daytonskog ustava treba naglasiti da u daytonskoj BiH pojedinac, čak i kao član etničkog kolektiviteta, ne uživa sva politička prava na cijelom državnom teritoriju, nego samo na dijelu državnog teritorija.⁵⁶ U tom smislu argumentovano se može tvrditi da ne postoje pravne premise da bi, zakoni koji se usvajaju na osnovi Daytonskog ustava, mogli imati potreban demokratski karakter, jer se politički predstavnici biraju, a državni organi konstituišu i odlučuju primjenom etničko-teritorijalnog, a ne liberalno-građanskog principa. Za politički proces u BiH nerijetko se tvrdi da „građanin, kao pojedinac ili kao pripadnik neke druge društvene grupe, osim kao nacije, nema skoro nikakvog izgleda da učestvuje u procesima odlučivanja“⁵⁷, odnosno, tvrdi se da „pojedinac, bez obzira na to da li ga posmatramo kao apstraktnog građanina ili pripadnika neke druge društvene grupe, ne može doći do izražaja u procesima političkog odlučivanja.“⁵⁸ On u institucijama države BiH nije predstavljen kao takav, a

---

55 Pažanin, A., (1984). Država i demokracija, *Politička misao*, Vol. XXI, No. 1–2, str. 8.

56 Dokaz za ovakvu tvrdnju je činjenica da su Daytonskim ustavom uspostavljena izborna pravila koja podrazumijevaju da su izborne jedinice za državne organe na entitetskom, a ne na državnom nivou.

57 Marković, G., (2016). Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine, Pravni fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu, str. 86.

58 Tako daytonski ustav u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH rezerviše prava samo za pripadnike tzv. konstitutivnih naroda. Član IV/I Ustava BiH glasi: „Parlamentarna skupština će imati dva doma: Dom naroda i Predstavnički dom.“

Dom naroda se sastoji od 15 delegata, od kojih su dvije trećine iz Federacije (uključujući pet Hrvata i pet Bošnjaka) i jedna trećina iz Republike Srpske (pet Srba).

a) Nominovane hrvatske, odnosno bošnjačke delegate iz Federacije biraju hrvatski odnosno bošnjački delegati u Domu naroda Federacije. Delegate iz Republike Srpske bira Narodna skupština Republike Srpske.

b) Devet članova Doma naroda sačinjava kvorum, pod uslovom da su prisutna najmanje tri bošnjačka, tri hrvatska i tri srpska delegata.

mehanizmi odlučivanja su prilagođeni zaštiti interesa samo entiteta, odnosno etničkih zajednica, kolektiviteta koji se ustavno definišu kao konstitutivni narodi. Drugim riječima, ustavnopravno važna je samo entitetska i etnička pripadnost, dok su sve druge pripadnosti i interesi manje ili više zanemareni.⁵⁹ Ustavna rješenja ne podrazumijevaju da pojedinac nije svjestan svojih ostalih grupnih pripadnosti i interesa, već da oni ne mogu doći do izražaja u političkom sistemu.⁶⁰ Na osnovi Daytonskog ustava, u Parlamentarnoj skupštini BiH u zakonodavnom postupku uspostavljen je mehanizam veta koji se odnosi na zaštitu interesa etničkih zajednica⁶¹, kao i mehanizam veta u Predsjedništvu BiH koji u procesu donošenja odluka služi zaštiti interesa entiteta.⁶² Dakle, Daytonski ustav ne pre/poznaje mehanizam veta radi zaštite interesa građana kao pojedinaca, oni su prepušteni zaštiti svojih prava tražiti pred Ustavnim sudom BiH koji, vršeći osnovnu funkciju zaštite Ustava BiH, ne može takve povrede efikasno i trajno otkloniti, a prekršioce sankcionisati. Zbog toga su, u konačnici, građani primorani zaštitu svojih ustavnih prava (u koja spadaju i prava iz međunarodnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava iz Aneksa I na Ustav BiH) tražiti pred Evropskim sudom za ljudska prava. Međutim, takav mehanizam zaštite individualnih prava i sloboda ne može osigurati njihovu efikasnu zaštitu, jer se presude Evropskog suda za ljudska prava ne izvršavaju, a zbog odnosa prema tim presudama, nosioci političkih funkcija odnosno glavni subjekti političkog procesa, ne snose nikakvu pravnu odgovornost. Tako se i ustavna odredba o primatu međunarodnih standarda u zaštiti ljudskih prava i sloboda u odnosu na svako drugo pravo u BiH (*prema odredbi člana II/2 Daytonskog ustava „These shall have priority over all law“*) pojavljuju kao iluzija koja generira frustracije u odnosu na državu BiH. Na osnovi ostvarenog uvida u ustavni tekst osnovano se može tvrditi da se radi

---

Također, Ustav BiH propisuje ko može biti član Predsjedništva BiH, pri čemu se ovo pravo rezerviše samo za pripadnike tzv. konstitutivnih naroda. Član V Ustava BiH u relevantnom dijelu glasi: „Predsjedništvo Bosne i Hercegovine se sastoji od tri člana: jednog Bošnjaka i jednog Hrvata, koji se svaki biraju neposredno sa teritorije Federacije, i jednog Srbina, koji se bira neposredno sa teritorije Republike Srpske“.

59 Faris Vehabović, sudija Evropskog suda za ljudska prava tako ističe „Vještačkom podjelom jedinstvene teritorije BiH na dva entiteta i njihovim određivanjem kao izborne osnove izvršeno je poništavanje građanina BiH kao osnovnog političkog subjekta na cijeloj teritoriji, čime se lišava one uloge koju građanin danas ima u bilo kojoj demokratskoj državi svijeta, to jest da je on jednako građanin na cijeloj teritoriji svoje države (bez obzira o kakvom obliku državnog uređenja se radi). Građanin je danas „zarobljen“ u etno-entitetske granice“. (Vidjeti u Vehabović, F. (2010). Zašto neće doći do sistematskih ustavnih promjena, *Sveske za javno pravo*, br. 1–2, str. 40.

60 Marković, G., (2016). Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine, *Pravni fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu*, str. 87-88.

61 Član IV/3 Ustava BiH.

62 Član V/2 Ustava BiH.

o pre/velikim, ili bolje kazano maksimalističkim obećanjima i proklamacijama, ali istovremeno i o minimalističkim mogućnostima njihovog ostvarivanja u praksi, što će se vjerovatno kao praksa nastaviti i u budućnosti. Na ovakav odnos prema ljudskim pravima i slobodama, kao i prema presudama Evropskog suda za ljudska prava i slobode, pa čak i prema odlukama Ustavnog suda BiH i u budućnosti ukazuje Harun Išerić koji, analizirajući odnos domaćih političkih subjekata prema obavezi izvršenja presuda Evropskog suda za ljudska prava i odluka Ustavnog suda BiH, ističe da presude Evropskog suda za ljudska prava i dalje ostaju „samo šansa“, dok odluke Ustavnog suda BiH predstavljaju „*nudum ius* u BiH“. ⁶³

U domaćoj pravnoj teoriji se navode različiti razlozi za neuspjeh svih dosadašnjih pokušaja revizije Daytonskog ustava s ciljem njegovog usklađivanja sa međunarodnim instrumentima o ljudskim pravima i slobodama, a prije svega sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i slobodama koja čini sastavni dio ustavnog sistema BiH i nominalno ima primat u odnosu na primjenu svakog drugog prava. Tako Faris Vehabović, sudija Evropskog suda za ljudska prava vrši kategorizaciju razloga neuspjeha provođenja revizije Daytonskog ustava i navodi pet ključnih razloga koji se mogu razvrstati u sljedeće kategorije: „(1) institucionalni set-up uspostavljen Dejtonskim ustavom, (2) psihologija i mentalitet etničkih skupina u uslovima političkog nepovjerenja, (3) fragmentiranost stranačkog sistema unutar etničke skupine, (4) nezainteresovanost i razjedinjenost međunarodne zajednice, (5) nepoštivanje ustavnog poretka – nepostojanje obaveze na ustavnu lojalnost“. ⁶⁴

Neki drugi autori razloge neuspjeha usklađivanja Daytonskog ustava sa evropskim pravnim standardima vide u prevelikim i neutemeljenim očekivanjima da država BiH, koja je izašla iz rata obilježenog genocidom koji je uzrokovao duboke podjele u društvu, samostalno uspostavi novi politički sistem koji bi bio u skladu sa tri temeljna evropska principa, i to vladavinom prava, demokratskim načinom upravljanja i zaštitom ljudskih prava i temeljnih sloboda. Tako Lada Sadiković ističe da će država BiH za ostvarenje ovog cilja trebati aktivnu podršku svih aktera Daytonskog mirovnog sporazuma, posebno visokog predstavnika (OHR) kao glavnog tumača civilnog dijela Daytonskog mirovnog sporazuma, koji može i treba formirati ustavne, političke i svake druge institucije koje nedostaju u BiH i koji će uz pomoć i podršku Venecijanske komisije početi konačno ostvarivati svoje obaveze u implementaciji civilnog dijela Daytonskog sporazuma, posebno u zahtjevima

63 Više o ovome vidjeti u Išerić, H. (2019). Presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetima Sejdić i Finci, Zornić, Pilav i Šlaku – *nudum ius* u Bosni i Hercegovini, *Sveske za javno pravo*, br. 35–36, str. 19–36.

64 Citirano prema Išerić, H. (2019). Presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetima Sejdić i Finci, Zornić, Pilav i Šlaku – *nudum ius* u Bosni i Hercegovini, *Sveske za javno pravo*, br. 35–36, str. 26.

međunarodne zajednice za revizijom Ustava BiH zajedno sa Sjedinjenim Američkim Državama, NATO-om i EU u cjelini.⁶⁵

Cijenimo da su navedena razmišljanja, kako o razlozima i uzrocima neuspjeha svih dosadašnjih pokušaja revizije Daytonskog ustava, njihovoj prisutnosti u političkom životu i danas, te o njihovom odlučujućem značaju i u budućnosti, potpuno osnovana. Također, osnovani su i stavovi u odnosu na modalitete i mehanizme koje je potrebno aktivirati kako bi se, u doglednoj budućnosti, Daytonski ustav uskladio sa međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Uostalom, u analizi Daytonskog ustava nikada se ne smije zanemariti činjenica da takvo usklađivanje predstavlja ustavnu obavezu koja je ustanovljena samim Daytonskim ustavom, kao što je i obaveza angažmana u tom procesu svih aktera Daytonskog sporazuma predviđen samim tim sporazumom.

Umjesto zaključka

Daytonski ustav prožet je velikim obećanjima, očekivanjima i nadanjima, a politički život koji se odvija na osnovi ustavnog teksta, obilježen je velikim razočarenjima koja proizvode velike frustracije građana u odnosu na državu BiH. Daytonska BiH nema i ne može imati karakter ustavne demokratske države u kojoj se vlast konstituiše i vrši uz poštivanje principa političke teorije liberalizma. Kao država koja se vlastitim ustavom obavezala na implementaciju evropskih pravnih standarda i kao pretendent na članstvo u Evropskoj uniji, temeljita reforma Daytonskog ustava se nameće kao nužnost. Dosadašnja praksa je pokazala da Daytonski sporazum i Daytonski ustav ne mogu predstavljati stabilnu osnovu za efikasno funkcionisanje države BiH. Zbog toga Daytonski sporazum i Daytonski ustava svoje opravdanje mogu imati isključivo u činjenici da su okončali rat i osigurali mir. Kao takvi, oni mogu predstavljati isključivo prelaznu fazu ustavnosti države BiH na njenom putu ka konačnom postizanju „bosanskog sporazuma“ i usvajanja „bosanskog ustava“. Traganje za društvenim sporazumom i državnim ustavom mora uvažiti neupitnost državnog suvereniteta, teritorijalnog integriteta i međunarodnog subjektiviteta države Bosne i Hercegovine, ali i odvijati se uz strogo poštivanje međunarodnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava i sloboda čija puna implementacija predstavlja opredjeljenje i samih potpisnika kako Daytonskog sporazuma, tako i Daytonskog ustava. Daytonski ustav

---

65 Sadiković, L. (2020) Revizija Ustava Bosne i Hercegovine nakon dvadeset i pet godina implementacije mira – pitanje političke volje ili prihvaćene obaveze svih potpisnika Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, broj. 01–02, str. 133.

predviđa mogućnost vlastite izmjene, uz rezervu da se kroz izmjene ustavnog teksta ne može eliminisati i umanjiti nijedno od prava i sloboda zagarantovano Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i sloboda, niti se ustavna odredba koja takvu mogućnost zabranjuje može izmijeniti. Takva ustavna norma koja eternalizira najviši nivo priznavanja i poštivanja ljudskih prava i sloboda predstavlja zalag za bolju budućnost. U procesu reforme Daytonskog ustava taj zalag je potrebno iskoristiti na dobrobit svih građana i naroda Bosne i Hercegovine.

Literatura

1. Ballestrem, C., (1998). Narodni suverenitet u ustavnoj državi, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3.
2. Basta-Posavec, L., (1993). Pravna država i konstitucionalna demokratija
3. Buchheim, H., (1992). Ustavna država i demokratija, *Politička misao*, Vol. XXIX, No. 4.
4. Dejtonski mirovni sporazum, JP NIO Službeni list RBiH, Sarajevo, 1996.
5. Dimitrijević, N., Konstitucionalizam i privatizovane države, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*.
6. F. Ni Aolain, "The Fractured Soul of the Dayton Peace Agreement: A legal Analysis", *Michigan Journal of International Law*, Volume 19, Issue 4.
7. Festić, I., (2004). Rat, mir i pravo u Bosni Hercegovini, Pravni fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
8. Isensee, J., (1998). Ustavotvorna vlast naroda-demokratski mit, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3.
9. Isensee, J., (1999). Nacija kao političko jedinstvo, *Politička misao*, Vol. XXXVI, br. 4.
10. Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini od 05. 12. 2019.godine.
11. Kielmansegg, G., (1998). Granice ustavotvorne vlasti, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 2.
12. Krivokapić, N., (2016). Oblici i koncepti demokratije, *Sociološka luča X/2*.
13. Kukoč, M., (2013). Liberalna demokratija versus neoliberalna globalizacija, Filozofski fakultet u Splitu/Institut društvenih znanosti Ivo Pilar-Centar Split
14. Lauc, Z., (2016). Načelo vladavine prava u teoriji i praksi, *Pravni vjesnik*, Vol. 32, br. 3–4.
15. Marković, G., (2016). Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine, Pravni fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu
16. Mirić, J., (1993), Liberalna i pluralistička demokratija, *Politička misao*, Vol. 30., No.3.

17. Mišljenje Evropske komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji COM (2019) 261 od 29. 05. 2019. godine.
18. Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima visokog predstavnika CDL-AD (2005) 004 od 11. marta 2005. godine.
19. Nešković, R., (2013). Nedovršena država, politički sistem Bosne i Hercegovine, Fondacija Friedrich-Ebert Stiftung, Sarajevo
20. orlander, H., (2001). Supremacija ustava. O odnosu napetosti između demokracije i konstitucionalizma, Politička misao, Vol. XXXVIII, br 1.
21. P, Kielmansegg., (1998). Granice ustavotvorne vlasti, Politička misao, Vol. XXXV, br. 3.
22. Pažanin, A., (1984). Država i demokracija, Politička misao, Vol. XXI, No. 1–2.
23. Posavec, Z., (1993). O suverenitetu, Politička misao, Vol. XXX, No. 4.
24. Posavec, Z., (1998). Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma, Politička misao, Vol. XXXV, br. 3.
25. Presuda Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić i Finci protiv BiH („Službeni glasnik BiH“ broj: 17/10).
26. Rodin, D., (1996). Daytonski sporazum: Deklaracija političke volje Zapada, Politička misao, Vol. XXXIII, br. 4.
27. Rodin, D., (2006). Demokracija nije ni vladavina naroda, niti vladanje narodom, Politička misao, Vol. XLIII, br. 3.
28. Sadiković, L. (2020) Revizija Ustava Bosne i Hercegovine nakon dvadeset i pet godina implementacije mira – pitanje političke volje ili prihvaćene obaveze svih potpisnika Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju, broj: 01–02.
29. Šarčević, E., (1997). Ustav i politika, Kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni Hercegovini, KULT B Časopis za kulturu – umjetnost – nauku – politiku, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
30. Šarčević, E., (2010) Karakteriziranje dejtonskog ustavnog modela, o jednom neuspješnom ustavnom eksperimentu, Pravni zapisi, Vol. I (1), Pravni fakultet Univerziteta Union
31. Ustav BiH preuzet sa internet stranice Ureda visokog predstavnika u BiH (OHR).
32. Vehabović, F. (2010) Zašto neće doći do sistematskih ustavnih promjena, Sveske za javno pravo 1–2: 36–54.